

AİLƏDƏ ƏR-ARVAD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA VƏ QARŞILIQLI ADAPTASIYADA FƏRDİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN ROLU

Çələbiyev Nuralı

ADPU-nun Şəki filialının dosenti

E-mail: n_chelebiyev@mail.ru

Açar sözlər: *ər-arvad münasibətləri, adaptasiya, xarakter, temperament, psixoloji uyuşma, ailə konfliktləri, boşanma.*

Ключевые слова: *супружеские отношения, адаптация, характер, темперамент, психологическая совместимость, семейные конфликты, развод.*

Key words: *husband and wife relationships, adaptation, character, temperament, psychological combination, family conflicts, divorce*

Məlumdur ki, ailə iki əsas xarakterik xüsusiyyətinə–ailə daxili münasibətlərə və məişət birliyinə görə digər insan qruplarından fərqlənir. Ailənin məişət birliyi dedikdə, ailədə uşaqların tərbiyəsi, böyüməsi, ailə üzvlərinin qidaya, istirahətə, asudə vaxtın təşkilinə olan tələbatların təmin edilməsi, sosial təminat, əmək fəaliyyəti, yaşayış tərzini ailə büdcəsi və təsərrüfatı, məişət mədəniyyəti və ekologiyası nəzərdə tutulur.

Ailədə dəyərlərə, qeyri-hüquqi davranış normaları kimi əxlaqa, adət və ənənələrə əsaslanan qaydalar (məsələn, qulluq, nikahqədərki davranış, ər-arvad arasında hakimiyyət və vəzifə bölgüsü, ailənin asudə vaxtının təşkili və s.) kimi tənzimləyici normalar

mühüm rol oynayır. Normalar kimi adət-ənənələr də zaman keçdikcə dəyişir və onlar arasındakı fərqlər ailənin həyat tsikli mərhələlərindən asılı olaraq, özünü daha aydın biruzə verir. “Ailədəki qarşılıqlı təsirin həmin ailədə formalaşmış ənənələr, normalar və ya qaydalarla bağlılığı vardır və onlar məcburi əsaslara malikdir: onların pozulması və ya gözlənilməməsi ailənin özünün əsaslarının dağılmasına gətirib çıxarır.” [8, s.275] Ailə sosial-psixoloji baxımdan hər şeydən əvvəl sosial qrup (qapalı kiçik qrup – N.Ç.) olduğuna görə, digər sosial qrup və kollektivlər üçün səciyyəvi olan bir çox psixoloji fenomenlər ailə üçün də səciyyəvidir. Bunlara psixoloji mahiyyət kəsb edən birgə

fəaliyyətin məqsədləri və motivlərini, ailənin bir qrup kimi qarşısında duran funksiyaları yerinə yetirməyə hazırlıq səviyyəsini, ailəni dağıda biləcək daxili və xarici təsirlərə qarşı onun möhkəmlik dərəcəsini, ailənin məqsədləri və ideya sərvətləri, dəyərləri ilə şərtlənən ailədaxili münasibətlərin xarakterini və psixoloji iqlimini, emosional idenktikliyi, yekdilliliyi, ailədaxili uyuşmanı və.s aid etmək olar. Ailə həyatının dayanıqlı olmasının mühüm psixoloji amillərdən biri birgə yaşamağa alışma və qarşılıqlı adaptasiyadır. Ailədə ər-arvad arasında qarşılıqlı münasibətin formalaşmasında mühüm amil olan adaptasiya öz mahiyyəti etibarlı ilə psixoloji fenomendir. “Adaptasiya istisnasız olaraq ailə münasibətlərinin bütün sahələrində özünü göstərir və ər-arvadın həyat tərzinin bütün sahələrinə aidliyi var” [9, s.181] Bu məsələdən bəhs edən rus psixoloqu S.V.Kovalev ailədə ər-arvad arasında adaptasiyanın 3 əsas tipini fərqləndirir. 1) maddi-məişət; 2) mənəvi-psixoloji; və 3) şəxsi – intim. Onun fikrincə, maddi-məişət səviyyəsində adaptasiya ər-arvadın ev işlərini yerinə yetirmələrində hüquq və öhdəliklərini razılaşdırmalarını, ailə büdcəsini hər ikisini qane edən səviyyədə planlaşdırılmasını və bölünməsinə əks etdirir. Mənəvi-psixoloji səviyyədə adaptasiya dünyagörüşlərinin, idealların, maraqların, sərvət meyllərinin, ustanovkaların,

habelə, ər-arvadın şəxsi və xarakterik xüsusiyyətlərinin uyğunluğuna əsaslanır. Şəxsi-intim səviyyədə adaptasiya ər-arvadın seksual tələbatlarında uyğunluğu, intim münasibətlərdən yalnız fizioloji deyil, həm də mənəvi-psixoloji baxımdan hər ikisinin məmnunluğunu ifadə edir. [9, s.182] Ailədə ər-arvadın bir-birinə uyuşmasının başlıca şərtini onların ideya-mənəvi sərvətləri və maraqları, zövqləri, temperamentləri, ümumiyyətlə xarakteri ilə bağlı olduğunu xüsusi vurğulayan Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasov yazır: “Bu məsələlər (sosial-psixoloji uyuşma, psixoloji uyuşma, psixofizioloji uyuşma – N.Ç.) psixologiyada hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir, lakin əldə edilmiş materiallar əsasında uyuşma üçün səciyyəvi olan bir maraqlı xüsusiyyət müəyyən olunmuşdur: insanların ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları və zövqləri bir-birinə oxşar olduqca, onlar bir-birinə daha tez uyuşurlar.” [2, s.161]

Ailə üzvləri arasında mənəvi-psixoloji yaxınlıq, doğmalıq hissləri bərqərar olmayıbsa, ər və ya arvaddan hər biri öz xarakter üstünlüyünü nümayiş etdirməyə cəhd göstərsə, ailədaxili münasibətlərdə təhqir, hədə, ürək sındıran sözlərə əsaslanan ünsiyyət tipi üstünlük təşkil edərsə, dərinləşən ziddiyyətlərin sonda qohumluq münasibətlərinin və ailənin dağılmasına gətirib çıxaracağı qaçılmazdır. Dis-

sertasiya mövzusu üzrə apardığımız empirik tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, ailədə nikah tərəfdaşları arasındakı münasibətlərdə yaranan bir çox problemlərin ümumi sosial və psixoloji kökləri mövcuddur. Hər bir fərdin cəmiyyətdə yaşamaq qabiliyyəti onda simpatiya, özünü başqası ilə eyniləşdirmək hissinin olması ilə dəyərləndirilir. Bu keyfiyyətlər eynilə birgə həyat tərzində yaşayan, tale ümumiliyi hissinin dərk olunmasının zəruri olduğu ailə üçün də zəruridir. Hər bir xalqın etnik xarakterinin cəmiyyətdə, xüsusilə ailə həyatında daha aşkar təzahür etməsi faktını “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu əsasında təhlil edən Ə.S.Bayramov yazır: “Çünki etnik (milli) xarakter hər hansı etnik ümumiliyin ayrı-ayrı nümayəndələrinə nisbətən etnik birlikdə daha güclü şəkildə təzahür edir. Yəni etnik xarakter hər bir şəxsiyyət üçün tipik davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyətdə təşəkkül və təzahür edən davamlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmusuna çevrilən etnik-psixoloji xassə olur.” [1, s.44-57]

Yaşadığımız gerçək zamanədə çoxsaylı müşahidə faktlarına istinad etməklə qeyd edə bilərik ki, yetkin insanların özlərinin əksəriyyəti belə, başqa adamlarla birgə həyat yaşamaq üçün tələb olunan zəruri keyfiyyətlərə sahib deyillər. Çünki, fizioloji yetkinlik nikah üçün zəruri olsa da, kafi

deyil. Ailənin möhkəm və dayanıqlı olmağı üçün nikaha daxil olan şəxslərin sosial-psixoloji və mənəvi yetkinliyi daha vacib amildir. “Oğlan-qız (kişi-qadın, ər-arvad) tipli qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu və forması, o cümlədən, cinsi çalarları məhz onların şəxsiyyəti ilə şərtlənir.” [2, s.31] Əgər hər bir insan ictimai-faydalı əməklə məşğul olaraq, özünü cəmiyyətdə reallaşdırmağı bacarır və özü də buna inanırsa, həyatda yaranan problemləri normal qarşılayır və onların rəasional həlli yollarını səbrlə axtarırsa, dostları, ailə üzvləri və qonşuları ilə normal münasibətləri varsa, deməli o. həm də şəxsi həyatında uğurlar əldə etməyə qadirdir. “Ailə həyatının ilk illəri gənc ər-arvadın bir-birinə uyğunlaşması, isinişməsi dövrüdür. Ərin, arvadın maraqlarına, mənafeələrinə, əyləncələrinə xüsusiyyətlərinə və hətta qəribəliklərinə uyğunlaşmaq bəzən hövsələ, dözümlü istəyir. Axı, onların hərəsi bir ailədə böyüyüb tərbiyə almışlar, hərəsinin öz xarakteri, zövqü, adəti vardır.” [s.122]

Müasir qloballaşma və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ailə bir çox ciddi problemlərlə qarşılaşır. Statistika göstərir ki, boşanmaların, ailə-məişət zorakılıqlarının sayı artır və bu prosesdə qısqanclıq, xəyanət şübhəsi və ya xəyanət amilinin rolu get-gedə çoxalır. “Dünyamız iqtisadi inteqrasiya,

texnoloji və kommunikasiya üstünlükləri, siyasi transformasiya ilə getdikcə daha çox əlaqələndiyinə görə. ailə sferası qloballaşma proseslərinin dərk olunduğu arenaya çevrilir” [1, pg. 181]. Məhəbbət ali əxlaqi-estetik hisslərdən biri kimi insanı yeni mənəvi yüksəlişə yönəltsə də, insan özünün bu təbii hisslərini cilovlamağı bacarmalı, həyat yoldaşını yerli-yersiz izləməklə, ona şübhəli yanaşmaqla onun heysiyyatını təhqir etmək səviyyəsinə gəlib çatmamalıdır. “Ər ailədəki nüfuzundan özünü məmnun etmək üçün deyil, yalnız xanımının maraqlarına xidmət etmək üçün istifadə etməlidir.” [2, pg 278]

Ər və arvadın bir-birinə yönəlmiş aqressiv və frustrasiyalı reaksiyaları neqativ enerjinin, “acığın tökülməsi” formasında təzahür edən olduqca təhlükəli üsuludur. Belə hallar nəinki ər və arvadın, bütün ailə üzvlərinin, xüsusilə uşaqların psixi sağlamlığına ciddi zərər vurur. Qarşılıqlı münasibətlərdə belə davranışların zərərindən bəhs edən ABŞ tədqiqatçısı Deyl Kərnegi yazır: “İnsanları ittiham etmək əvəzinə onları anlamağa çalışaq. Onların nə üçün başqa cür deyil, məhz belə hərəkət etdiklərini başa düşməyə çalışaq. Bu, hədsiz dərəcədə sərfəli və maraqlıdır. Bu, qarşılıqlı anlaşma, səbr və alicənablıq doğurur.” [9, s.34]

Qadın və kişi cinslərinin hər birinin fərqli psixologiyalara malik olmaları

onların arasında baş verən ziddiyyətlərin əsas mənbəyidir. Çox vaxt real həyatda cinslər arasındakı münasibətlərin təbii fərqliliklərdən qaynaqlandığı nəzərə alınmır. Halbuki, “cinslərin psixoloji xarakteristikaları üçün inkişaf etdirilmiş əsas müddəalardan alınan nəticələr elə radikaldır ki, hətta bu vaxta qədər bizim nəticələrlə razılaşmış insanı da hürküdüb qaçıra bilər.” [5, s.246] “Təbiidir ki, ailə ən azı iki insanın birliyi olduğundan burada fərqli baxışların mövcudluğu labüddür, çünki, həyatın və birgəyaşayışın bütün sahələrinin məcmusunda tam eyni yanaşma və baxışlar praktiki mümkün deyildir.” [4, s.12]

Psixoloji olaraq, kişi tipi üçün məxsusi hesab edilən başlıca əlamətləri aşağıdakı standartlar əsasında qiymətləndirmək olar: qətiyyətlilik, müstəqillik kişilərin güclü tərəfidir. Kişi başqa adam üçün (məsələn, qadın və uşaqlar üçün) istinadgah, güvən yeridir. Onların həyat prinsipləri müsbət mənada kişilərə hörmət və nüfuz gətirir, başqa insanların onlara hörmətlə yanaşmasını motivləşdirir. Belə kişilər bir çox qadınların həyat idealıdır. Klassik qadın xarakterinə məxsus əlamətlər ev işləri ilə məşğul olmaq, uşaq dünyaya gətirib tərbiyə etmək, ailəsinə bağlılıq, ərinə sədaqətli olmaq, nəzakətlilik, mülayimlik, xoşxasiyyətlilik, səliqəlilik, işgüzarlıq kimi əlamətlərdə əks olunur. “Bəzən ər-arvad öz

xarakterlərinə görə bir-birlərinə oxşadıqda, hər ikisi mehriban olduqda, psixoloji cəhətdən bir-birinə asanlıqla uyuşur, birlikdə fərəhli həyat görürlər. Lakin onların hər ikisi eyni dərəcədə tənbəldir, kobuddur, dikbaşdırsa...” [2, s.162]

Çox qədim zamanlardan formalaşmış təfəkkürün cinslər haqqında bəzi yanlış stereotipləri indi də yaşamaqdadır. Kişi xarakteri də, qadın xarakteri də ailələrin sağlam mənəvi-psixoloji iqlimi baxımından eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Lakin burada min bir görünməz incə tellərlə əri özünə bağlayan, onun psixi sağlamlığının şərtləndirən qadın mehribanlığı mehr və ülfətin rolunu ayrıca qeyd etməliyik. Kobudluq, sərtlik tarixən olduğu kimi, indi də ər-arvad münasibətlərinin normal inkişafına mənfi təsir göstərir: Qadınla nəzakətli rəftar etmək, ona diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, kədər və sevincinə şərik olmaq müasir ailədə kişi üçün ən qiymətli keyfiyyətlər sayılır.

“Kişilər adətən xolerik temperament tipinə aid edilən xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Məhz buna görə də, onlarda iradi reaksiyalar, səbrsizlik, coşqunluq, enerjililik kimi xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Ona görə də, xolerik temperamentə “kişi temperamenti” kimi baxmaq lazımdır.” [13, s.9]

Ailə birgəyaşayışında ər-arvad münasibətlərində uyğunluğu tədqiq edən

psixoloqlar sonda belə qənaətə gəlmişlər ki, ər-arvadın fərdi-psixoloji və şəxsiyyət xüsusiyyətləri heç də ailənin sabitliyi və cütlüklərin uyğunluğunu müəyyənləşdirən başlıca amil yox, bu amillərdən yalnız biridir. Burada nikah ittifaqının məqsədi, ailə rollarının xarakteri, ər-arvadın hüquq və vəzifələri haqqında təsəvvürlərin də güclü təsiri vardır. Öz təbiəti etibarı ilə yaradıcı fərd olan qadın üçün həyatda başlıca mənəvi yaşam şərti sevgi və diqqətdir. Onlar özlərini daim təhlükəsizlikdə hiss etmək və dəyərləyə layiq olduqlarını hiss etmək istəyirlər. Ailədə qadın-ananın rolunu yüksək qiymətləndirən Ə.Ə.Əlizadə yazırdı: “Ana uşaqların hisslər aləmini öz sonsuz, dözümlü mehr-məhəbbəti ilə damla-damla, zərrə-zərrə nurlandırır. Dünyanın böyük rəssamları madonna portretlərində insan həyatının möcüzəsini ananın məhəbbətli baxışlarında axtarıblar.” [3, s.11] Tərəddidi bioloji cins olan kişilər təbiətən kobud və aqressivdirlər. Kişi obrazı özünün kompitiensiyasına, rəşional xüsusiyyətlərinə, fəaliyyətinə və onun səmərəliliyinə görə də fərqlənir. “İnsanların, o cümlədən kişilərin və qadınların qarşılıqlı təsiri prinsipiial şəkildə bir-birindən fərqlənir! Yer və göy qədər, nə az, nə də çox! İstənilən münasibətlərdə – söhbət, yaradıcılıq prosesi, fəaliyyət və s. belə qarşılıqlı təsirin səmərəliliyi yüz dəfə, min dəfə artır!

Hər şey kişi və qadınlara məxsus keyfiyyətlərin dərinliyindən asılıdır.” [11, s.42]

Cəmiyyətdə bir çox sahələrdə olduğu kimi, ailədə də ər-arvad münasibətləri nadir hallarda harmonik münasibətlərə çevrilir, əksər hallar isə problemsiz və böhransız keçmir. Psixoloqların qənaətinə görə, ailələrin 80–85%-də bu və ya digər formada ailə konfliktlərinə təsadüf olunur. “Uğurla həll edilmiş konfliktlər (həm işdə, həm də şəxsi həyatda) qarşılıqlı hörmətin səviyyəsini yüksəldir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsini təmin edir.” [8, s.47] Ailəli cütlüklərin həyatında boşanmaların 40%-i ilk 4 ildə, təxminən 66%-i isə ər-arvadlıq həyatının ilk 9 ilində baş verir. [13,s.591]

Ailə psixologiyası problemlərinə aid son tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmaqla qeyd edə bilərik ki, ailədaxili münasibətlərin pisləşməsində və böhranlı həddə çatmasında ər-arvadın nikahdan gözləntiləri ilə real ailə həyatında yaranan uyğunsuzluq və ziddiyyətlər münasibətlərdə uğursuzluğun başlıca səbəbidir. Bütün bunların kökündə isə şəxsiyyətin fərdiyyətinə bağlı xüsusiyyətləri, xarakteri durur.

Məşhur rus psixiatri S.S.Korsakov vaxtilə qeyd edirdi ki, şəxsiyyəti təşkil edən bütün xüsusiyyətlər nə qədər sabit, davamlı və əks təsirlərə qarşı

müvazinətlidirsə, onda şəxsiyyətin bütövlüyünü pozmaq mümkün deyildir. Bu mənada qeyd etmək olar ki, psixi cəhətdən sağlamlıq şəxsiyyəti dəyərləndirən, onun başqa adamlarla sosial münasibətlərinin və şəxsi ünsiyyətinin qurulmasının əsas amilidir. Ailə həyatı dövründə ər-arvadın neqativ xarakter əlamətləri, əxlaqi sahədə qüsurlar, sərvət yönəlişliyindəki yanlışlıqlar onların şəxsiyyət kimi nəinki dəyərini aşağı salır, həm də qarşılıqlı münasibətlərin korlanmasına səbəb olur. “Kişi ilə qadın arasında münasibətlər dəyişdikcə, cismani yaxınlığın formaları da dəyişir və başqa məna daşıyır. Lakin bununla belə, insanlar bir həqiqəti çoxdan kəşf etmişlər: insan münasibətləri təkcə cismani yaxınlıq əsasında inkişaf edə bilməz. Onlar zəruri surətdə mənəvi yaxınlığa əsaslanmalıdır”. [2, s.34]

Xarakter çoxkomponentli fenomendir. Onun strukturunu təşkil edən münasibətlər sistemi üçün bir tərəfdən məqsədyönlülük, digər tərəfdən ziddiyyətlilik xarakterdir. Məsələn, həyatda tez-tez elə adamlarla qarşılaşırıq ki, onların xarakterinin münasibətlər sistemində mənəvi normalar aparıcı mövqedə durur. Bu, onların xarakterinin mühüm komponentlərindən biri olan onun gücüdür. İnsanın tələbatlar sistemində bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir neçə tələbat olduqda, dominant, daha çox əhəmiyyətli tələbat

özünü göstərir, motivlər mübarizəsi güclənir, xarakterin gücü öz ifadəlik dərəcəsi ilə diqqəti cəlb edir.

Məşhur Avstriya psixoloqu Otto Vayninger “Cins və xarakter” əsərində yazır: Xarakterologiya psixologiyaya elə aiddir ki, məhz burada təkcə bir psixoloji “aktuallıq nəzəriyyəsi” anatomiyanın fiziologiya üçün daşdığı əhəmiyyətə bərabər əhəmiyyətə malik ola bilər. Lakin o, həmişə həm nəzəri, həm də praktiki tələbat olaraq qalacağı üçün idrak nəzəriyyəsinin əsas müddəalarından və onun ümumi psixologiyanın predmetindən ayrılmasından asılı olmadan, fərdi fərqlər psixologiyasının tətbiq olunması zəruridir.” [5, s.75]

Nəzəri və tətbiqi baxımdan fərdi fərqlər psixologiyasında ən mürəkkəb, çətin, və vacib problemlərdən biri xarakterin tipologiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Bu problemin həlli ilə əlaqədar psixologiya elmində çoxsaylı cəhdlər olmuş, bir sıra təsnifatlar irəli sürülsə də, onların heç biri problemi qaneedici səviyyədə həll etmək üçün etibarlı olmamışdır.

V.Ceyms, A.Bine, K.Yunq, K.Horni, F.Polan, F.Qordon, U.Şeldon, E.Kreşmer, H.Sallivan, K.Leonqrad, P.Qannuşkin, O.Vayninger, M.Mid, R.Kettel, H.Kelli, A.Lıçko, A.Leontyev, N.D.Levitov, A.Q.Kovalev, A.Petrovski, R.Nemov, V.A.Sisenko, T.M.Afanasyeva, V.N.Drujinin,

A.Q.Xarçiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, R.Əliyev və b. xarakter probleminə aid bir çox tədqiqatlar aparmış, xarakter əlamətlərini sistemləşdirməyə, tipik və fərdi cəhətləri ayırd etməyə çalışmış, tipologiyaya aid çoxsaylı empirik materiallar toplamış, xarakterdə idraki, emosional və iradi komponentləri fərqləndirməyə təşəbbüs göstərmişlər.

İnsan xarakterinin tipologiyasının işlənilməsində onların psixikası və davranışının çoxcəhətli fenomenlərini nəzərə almaq olduqca vacibdir. Xarakter insan psixikasının bütün sahələri ilə xüsusilə digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də, xarakter insanın möhürü kimi həmişə onun idraki, emosional və iradi xüsusiyyətlərinin əsasında durur. İnsanın ağılı intellekti, iradi və emosional xüsusiyyətləri, motivlər sahəsi və ya şəxsiyyətinin istiqaməti onun rəftar və davranışında əks olunur. Bir çox psixoloqlar iradəni insan xarakterinin onurğası, bel sütunu adlandırırlar. Məqsədəyönəlmişlik, qətiyyətlilik, dözümlülük, müstəqillilik, təkidlilik, təşəbbüskarlıq, məsuliyyətlilik, intizamlılıq və s. kimi əsas və törəmə müsbət iradi keyfiyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə konkret situasiyada insanın davranışında adekvat şəkildə özünü göstərir.

Qədim atalar sözlərinin birində deyilir: “Adət əkərsən, xarakter bişər-

sən, xarakter əkərsən, tale biçərsən”. Deməli, insanın xarakteri həyatda həm də onun taleyini müəyyənləşdirən mühüm xüsusiyyətdir. İnsanların hərəkətləri və əməlləri iradənin parlaq təzahürüdür. İnsan yüksək əxlaqın tələblərinə cavab verən hərəkətləri dəfələrlə təkrar etdikdə, onlar bu əxlaqın tələblərinə cavab verən iradi keyfiyyətləri formalaşdırır ki, bu da insanın xarakterinin əlamətlərinə çevrilir.

İnsanın xarakteri onun dünyagörüşü, qabiliyyətləri və temperamenti ilə də sıx qarşılıqlı əlaqədədir. İnsanın xarakterinin dünyagörüşü ilə əlaqəsi onun təbiətə, cəmiyyətə, o cümlədən ailəyə, əməyə, başqa adamlara, özünə maddi və mənəvi sərvətlərə münasibətində təzahür edir və xarakterin vacib komponenti kimi çıxış edir. Əgər insanın dünyagörüşü ziddiyyətli deyilsə, gerçəklik haqqında elmi biliklərində, hətta məişət həyatı ilə bağlı təsəvvürlərində xəyalpərəstlik mövcud deyilsə, onda insanın xarakteri müəyyənliyə malik olmaqla davranış və rəftarda aydın təzahürləri ilə əks olunur. İnsan xarakterində hər hansı fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsinin təminatçısı kimi qabiliyyətlərin də özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, şəxsiyyətin motivasiya-tələbat sistemində dominantlıq təşkil edən tələbatların təmin edilməsində qabiliyyətlər vacib komponent kimi çıxış edir. Bu və ya digər qabiliyyətin daşı-

yıcısı olan insan öz qabiliyyətləri sayəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərə daha tez və uğurla nail ola bilər. Xarakterin temperamentlə əlaqəsi öz mahiyyəti etibarı ilə metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Psixologiya tarixində temperamenti xarakterlə eyniləşdirmək təşəbbüsləri heç də az olmamışdır. Bu sahədə tədqiqatlar aparmış məşhur alimlər temperamenti genotip, xarakteri isə fenotip kimi mənalandırmışlar. Əslində isə temperament xarakterin fizioloji şərti kimi onun yalnız təbii əsasını təşkil edir. Sinir sisteminin ümumi tipi ilə xarakter arasında əlaqənin mövcudluğu artıq elm tərəfindən çoxdan sübut olunmuşdur. İnsanın xarakteri ilə onun münasibətlər sistemi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır və tipik şəraitdə xarakterin spesifik xüsusiyyətləri nisbətən davamlı və sabit xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Digər tərəfdən isə tipik şəraitdə şəxsiyyətin rəfdar və davranışında təzahür edən fərdi özünəməxsus xüsusiyyətləri onun hadisələrə münasibətindən asılıdır. İnsan xarakteri onun qarşıya qoyduğu məqsədlər uğrunda mübarizədə sınaqdan keçirir və möhkəmlənir. İnsanın xarakterini “şəxsiyyət və onun əhatəsi “adlandırılan xassələr sistemi kimi nəzərdən keçirdikdə, xarakterin bütün təzahürlərini müşahidə etmək heç də çətin deyil. Çünki burada insanın kollektivə, başqa adamlara və özünə münasibəti üzə çıxır. Bəzi

adamlarda müşahidə edilən təkəbbürlülük yalançılıq, xəyanət, şübhəməyillik və ya bunların əksi olan sadəlik, doğruluq, sədaqət, inam və etibar kimi müsbət keyfiyyətləri məhz bu kontekstdə müəyyənləşdirmək mümkündür. “Qadınları və kişilərin düşüncə kodları, ünsiyyət formaları, bu günə və gələcəyə baxışları, qərar qəbul etmə strategiyalara, iş həyatı, şəxsi və sosial həyata baxış və davranışları bir-birindən fərqlənir.” [3, s.14]

Ailədə rol gözləmələri ilə yaranan fikir ayrılıqlarının bir qismi ailə cütlüklərinin ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə bağlı yaranan tələbatlarla şərtlənir. Ailə yaratmağın motivlərini müzakirə edərkən, görürük ki, onlar kişi və qadın üçün fərqli xarakterlidir. Bunlardan asılı olaraq, onların tələbatları da bir-birindən fərqlənir. Bunlara sevgi, daimi seksual tərəfdaşın olması arzusu, uşaqlara sahib olma istəyi, məişət problemlərinin həlli, valideynlərin arzusu, tənhalıqdan qaçma motivi, yaranmış vəziyyət və psixoloji səbəblər (kişilərdə özünü təsdiq tələbatı, qadınlarda özünə arxa tapmaq motivi) və s. aid edilə bilər. Ər-arvadın ailə yaratmaq motivi ilə bağlı iddialarını bir qədər də genişləndirmək olar. Nikah yaşına çatmış gənc qızlar oğlanın sevgi etirafına qeyri-tənqidi münasibət bəsləyərək, yalançı vədlərin təsiri altında tələsik qərar verir, lakin çox çəkmədən yanlışlıqlarını anlayırlar. Bu isə onlarda son-

rakı peşmançılığa və xəyal qırıqlığına səbəb olur. Məsələn, ərinin onu aldatdığına görə gənc qadında xəyal qırıqlığın yaranır: “Mən elə bilirdim ki, o, işləyib yaxşı qazanc gətirəcək, o isə...” “O, söz vermişdi ki, özünə yaxşı karyera quracaq, illər keçdi, bəs hanı?” və s. Bu motivləri Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğun “Vaqif” dramında Xuramanın dilindən bədii tərzdə gözəl ifadə etmişdir:

*...Buna da bir “böyük vəzir” dedilər,
Başımı, beynimi ovub yedilər.
İnandım, dedim ki, nə xəyalı var.
Yəqin ki, bunun da öz cəlalı var.
Bu ki, qoltuqlarda gəzib-dolanır,
Çox vaxt da su kimi rəngi bulanır,
Elə dərd tökülür qaş-qabağından.*

[4,s.32]

“Xəyal qırıqlığı” kişilərin dilindən az hallarda olsa da, daha kəskin səslənir: “Adam güzgü qarşısında nə qədər vaxt keçirər?”, “Bir dəfə görmədim ki, hara isə gedəndə, evdə vaxtında çıxasan!”, “Bu evdə bir dəfə normal yemək yeyə biləcəyəmmi?”, “Alıb gətirdiyim ərzaqları niyə xarab edirsən?”, “Anan sənə yemək bişirməyi öyrətməyib?” və s. Bir çox ailəli cütlüklər arasında qırılmış ümidlərin ifadəsi olan qarşılıqlı iradları tez-tez eşitmək olar. Burada əsas məsələ ər və ya arvadın qüsurlarında deyil, subaylıqda onlarda nikah haqqında formalaşmış yanlış təsəvvürlərdədir.

Əksər hallarda boşanmaya üz tutan cütlüklər səbəb kimi “xasiyyətimiz uyğun gəlmir” – arqumentinə istinad edirlər. Əslində isə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdə, xüsusən temperament və xarakterdə uyğunluq dedikdə, heç də tərəflərin hər ikisinin eyni temperament tipinə aid olması nəzərdə tutula bilməz. Həyatda psixoloji uyuşma üçün müvafiq olan temperament tipləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, temperament insanın vacib anadangəlmə xarakteristikasından biridir. Uzun illərdir ki, psixoloqlar sevgidə, dostluqda və ər-arvadlıq həyatında insanların uyğunluğu problemini araşdırırlar. Nəticədə məlum olmuşdur ki, ailədən kənar cütlüklərin mütləq əksəriyyətində və əlverişli ailə cütlüklərində sevgi münasibətlərində dayanıqlı münasibətlər temperament tipləri bir-birinə zidd olanlar arasında daha yaxşı qurulur, birinin temperament tipi digərinin əks xüsusiyyətlərini, məsələn, xolerikin “partlayış” xüsusiyyəti fleqmatikin sakitliyi ilə, melankolikin emosional kasıblığı və qəmginliyi sanqvinikin həyatsevərliyi ilə yaxşı tamamlanır. Əksinə, iki xolerikdən ibarət ailə cütlüyü arasında cütlüklərin qəzəblənməsinə görə, yüksək və tez-tez təkrarlanan konfliktlər daha çox müşahidə olunur. “Ər-arvadın bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşması üçün onların xarakter əlamətlərinin bir-birinə mütləq mənada

oxşaması zəruri şərt deyildir”. [2, s.164]

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, ailə həyatı stabil olan cütlüklər heç də temperament tiplərinin eyni olmasına görə deyil, bir-birlərini tamamlayan temperament tiplərinin kontrastlığına görə fərqlənirlər. Lakin bu qənaət temperament baxımından bir-birini tamamlamayan gənc ər-arvad cütlüyü üçün final kimi qəbul edilməlidir. Bir-birini sevən cütlüklər ər-arvadlıq həyatının ilk 3-5 ilində münasibətlərini bir-birinə alışmaq yolu ilə korrektə etməyə, özlərini ələ almağa, qarşı tərəfi necə varsa, olduğu kimi qavramağa, ailəni qoruyub saxlamağa münasibətləri dramatikləşdirməkdən yayınmağa çalışırlar. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, fleqmatik temperament tipinə aid edilən adamlar özlərindən başqa, digər bütün temperamentli adamlarla ailə həyatında davamlı və dayanıqlı münasibətlər yarada bilirlər və onların nikahı daha stabil olur. Hər ikisi fleqmatik olan cütlüklər arasında isə adətən, qarşılıqlı münasibətlərdə uyğunsuzluq müşahidə edilir. Bunun əsas səbəbi fleqmatiklərin ətalətli olmaları, emosional həssaslıqlarının zəifliyi, tərəfdaşı emosional baxımından dəstəkləyə bilməmələridir. Çünki fleqmatiklərin özlərinin daim güclü emosional dəstəyə ehtiyacları olur.

Psixoloji tədqiqatlar təsdiq edir ki, “sanqvinik - xolerik”, “fleqmatik-

melanxolik” tipli cütlüklər ailə həyatına daha yaxşı uyğunlaşır və bu cütlülərdən ibarət ailələr özlərinin davamlılığına görə fərqlənirlər. Psixoloqlar uzunmüddətli tədqiqatları ilə artıq çoxdan sübut etmişlər ki, temperament tipləri və onların uyğunluğu uğurlu nikahın əsas şərtidir. Xolerik tipli iki insanın ailə həyatının konfliktsiz keçməsi praktik olaraq mümkünsüzlükdür. Onların coşğun temperamentli, müvazinətsiz, səbrsiz və tündməcaz olması bir-birini dinləmələrinə, məsləhətləşmələrinə mane olur.

Xolerik və fleqmatik temperament tipinə aid edilən adamlar ailə həyatında bir-birlərinə yaxşı uyğunlaşır və yola gedə bilirlər. Coşğun olan xolerik tez özündən çıxsa da, dayanıqlı temperamentli fleqmatik belə situasiyalarda özünü sakit aparır. Onlar öz davranışlarını ölçülü-biçili idarə edir, münasibətləri sabit olur. Xolerik və fleqmatiklə müqayisədə xolerik və sanqvinikin ailədaxili münasibətlərdə problemləri daha çox olur. Xolerik özünün tündməcazlılığı, kobudluğu, hövsələsizliyi və kəskin hərəkətləri ilə çox keçmədən sanqviniki özündən çıxara bilir. Xüsusilə, karyerada sanqviniki üstələyən xolerik daim onu məzəmmət edir, uğursuzluqda günahlandırır. Sanqvinik zirək və diribaş olsa da, əhvalı tez-tezdəyişdiyinə və tez təsirləndiyinə görə, xolerikin adi sərt sözü onda incikliyə səbəb olur.

İki sanqvinik isə adətən yola gedə bilirlər. Belə ki, onların hər ikisi liderlik mövqeyinə sahib olmağı xoşladıklarına görə, növbə ilə birinciliyi əvəzləməyi bacarırlar. Sanqvinik və melanxolik bir-birinə uyğunlaşa bilirlər, lakin sanqvinik daim zəif tip olan melanxolikə təzyiq etdiyindən melanxolik daim özünü bədbəxt və talesiz hiss edir. Fleqmatik və melanxolik bir-birlərinə yaxşı uyğunlaşırlar. Fleqmatik müvazinətli və sakit olduğuna görə, melanxolikin astagəl, ləng hərəkətlərinə o qədər də əhəmiyyət vermir. Qapalı, adamayovuşmaz olan melanxolik çox şeyə reaksiya vermir və öz işi ilə məşğul olur. Melanxolik və xolerik temperamentli cütlülərin ailədə yola getmələri praktik olaraq mümkünsüzlükdür. Səbrsiz və coşğun olan xolerik tez-tez qışqırır, melanxolik isə buna dərhal ağlamaqla və küskünlüklə qarşılıq verir. İki fleqmatik yaxşı uyğunlaşırlar, lakin onlarda təşəbbüskarlıq olmadığına görə, xolerik və ya sanqvinik tipli yaxınlarının məsləhətlərinə ehtiyacı olur.

Fleqmatik və sanqvinik o qədər də münaqişəli həyat yaşamasalar da, münaqişəsiz də keçinə bilmirlər. Burada problem sanqvinikdədir. Çətin həyat situasiyalarında fleqmatikin sakit və laqeyid davranışı sanqvinikdə qibtə hissi yaradır və natamamlıq kompleksini inkişaf etdirir. Belə vəziyyət davamlı xarakter aldıqda onların

ayrılmaqdan başqa çıxış yolları qalmır. İki melanxolikin həyatı emosional cəhətdən çox kasıb olur. Onlar birgə həyat sürsələr də daim sızıldayır və şikayət etməyi sevirilər. Belə hallarda sanqvinik və xoleriklər onlara yardımçı olduqda onların həyatı qaydasına düşə bilər. Onlarda özünüqiymətləndirmə qeyri-adekvat aşağı səviyyədə olur. Onlar pessimist, introvert, qapalı və qaraqabaq olduqlarına görə, onlar arasında şiddətli konfliktlərə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil.

Adamlarla nəzakətlə, hörmət və ehtiramla davranmaq, onlara mədəni münasibət göstərmək əxlaqının başlıca tələblərindəndir. Nəzakətli adam davranışı ilə şəxsiyyətə onun şərəf və ləyaqətinə hörmət və ehtiram etdiyini, bir insan kimi onun mənliliyini yüksək qiymətləndirdiyini, ona qarşı diqqətli və həssas olduğunu təsdiqləyir. Xoşrəftarlı, səmimi insan həmişə təmkinli və mülayim, zəif şəxsiyyət isə kobud, soyuq, çığır-bağır salan tez özündən çıxan olur. Belə adamlar dava, qışqırıq, hay-küy salıb başqa adamların sakitliyini pozurlar. Ailədə, ictimai yerlərdə, xüsusən, işdə qayğıkeş olmaq, hal-əhval tutmaq, yaşlılara, əlillərə, xəstələrə, ailə başçılarına dərin hörmətlə yanaşmaq, ürək sındırmamaq nəzakətliyin başlıca xüsusiyyətləridir. Çox təssüflər olsun ki, həm yaşlılar, həm də uşaqlar arasında ürəyə ciddi mənfi təsir göstərən, qəlb sındıran, mənlili

təhqir edən, əsəbi şərait yaradan qabalıq kimi mənfi hallara son dövrlərdə daha çox təsadüf edilir. Düşünmədən deyilən acı söz, qeyri-adi hərəkət nəinki ətraf adamlara pis təsir edir, eyni zamanda həmin şəxsin öz nüfuzuna da ciddi xələl gətirir.

Ailə üzvləri arasında, xüsusən, ata ilə ana arasında qeyri-adi münasibət və konfliktli davranışlar da uşaq xarakterində kobudluğun yaranmasına təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Buna görə də ailədə yaşlılar arasında sözsöhbət, əsəbi vəziyyət yarandıqda uşaqlar bunu hiss etməməlidirlər. Ailə həyatı qurmaq, nikaha daxil olmaq üçün tərəfdaş seçimində “xarakterdə pis keyfiyyətlərin güclü təcəssüm olunduğu namizəddən qaçmaq, xarakterində yaxşı keyfiyyətlərin güclü təcəssüm olunduğu namizədə üstünlük vermək lazımdır”. [4, s.325]

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ailə quran cütlüklər arasında ər-arvad münasibətlərinin və qarşılıqlı adaptasiyanın formalaşmasında nikah tərəfdaşlarının fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin rolu təhlil olunmuş, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilmiş, qadın və kişi xarakterinin tipik xüsusiyyətləri və temperament tipləri arasındakı psixoloji uyuşmanın dayanıqlı ailə münasibətlərinin formalaşmasına təsiri araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədə göstərilən müddəə

və nəticələrdən ailə quran gənclər, habelə ailəli cütlüklər faydalana bilər. Hansı temperament tipinin digər hansı tiplə nikahının psixoloji baxımdan daha uğurlu olması barədə irəli sürülən müddəalar və onların nəzərə alınması praktik baxımdan yeni yaranan ailələrdə psixoloji iqlimin əlverişli olmasına və qarşılıqlı adaptasiyanın uğurla baş verə biləcəyinə təminat yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. “Dədə - Qorqud kitabı” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası./ Dədə-Qorqud Dünyası. B; “Öndər nəşriyyat”, 2004.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. /IX sinif şagirdləri üçün dərslik. B; “Maarif” nəşriyyatı, 1989.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B; “Pedaqogika”, 2004.
4. Əhmədov Y.P., Ağamalıyeva V.Ş. Ailə xoşbəxtliyinin fəlsəfəsi.B., SkyG, 2017.
5. Mustafa Kılınc. Qadınlar nə istəyir? Kişilər nə verir? B: “Qanun” nəşriyyatı, 2015.
6. Səməd Vurğun. “Vaqif” dramı. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. “Şərq-Qərb”, B; 2005.
7. Гребенников Н.В. Основы семейной жизни. М: Просвещение, 1991.
8. Гришина Н.В. Психология конфликта. Питер, СПб, 2006.
9. Карнеги Дейл. Как найти выход из любой конфликтной ситуации./ Д.Карнеги; пер с англ. Л.Г.Третьяк – 2-ое изд. Минск. Попурри, 2014.
10. Karnegi Deyl. Dostu necə qazanmalı və insanlara necə təsir etməli. B: “Adiloğlu” Nəşriyyat, 2009
11. Ковалев В.С. Психология современной семьи. М., Просвещение, 1988
12. Некрасов А. Жизнь без кризисов. Кризис открывает ваши возможности. М: АСТ, 2010.
13. Пиз А., Пиз Б. Как заставить мужчину слушать, а женщину молчать. Почему мы такие разные, но как нужны друг другу. М., Эксмо, 2013.
14. Шейнов В.П. Женщина плюс мужчина: Познать и покорить. М: АСТ, 2011.
15. Daphna Hacker. Legalized families in the Era of Bordered Globalization,
16. University Printing House Cambridge, One liberty Plaza; New York, 2017.
17. Kathy Keller, Timothy Keler. The Meaning of Marriage. Penguin Books,
18. New York, 2013.
19. Vayninger Otto. Cins və xarakter. B: “Xan” nəşriyyatı, 2017.

***Роль индивидуально-психологических особенностей
в формировании супружеских отношений и взаимной
адаптации в семье***

Абстракт

Статья посвящена роли индивидуально-психологических особенностей, являющиеся одним из важных факторов в формировании и взаимной адаптации внутрисемейных отношений, особенно супружеских отношений. Автор ссылаясь на такой аргумент, что поведения в семье особенно регулируются не правовыми нормами, национальной моралью, обычаями и традициями и семейными правилами. Члены семьи, особенно индивидуально-психологические особенности во взаимной адаптации между супругами, тип темперамента, черты характера, система ценностей и область мотивов являются влиятельными факторами.

Здоровый морально-психологический климат, родственные чувства, взаимное уважение и формирование заботы между членами семьи обуславливаются характеристикой личности каждого из них. Если в семье муж или жена показывают превосходство характера, проявляют доминантность и стараются подчинить других членов семьи, оскорбляют, угрожают, допускают насилие, то противоречия превращаются в конфликты и в конце происходит распад семьи.

Автор, ссылаясь на разные научные источники и результаты своего исследования, и отметив 3 основные типы (материально-бытовой, морально-психологический и лично-интимный) взаимных адаптаций между супругами в семье, объясняет психологическую сущность каждого из них, представляет этот фактор как необходимое условие в создании благоприятного внутрисемейного отношения. Автор, рассматривающий психологическое здоровье личности, имеющий положительные черты характера, как основу внутрисемейных отношений, проанализировав специфические особенности характера мужчины и женщины, приходит к такому выводу, что позитивность внутрисемейных отношений зависит от типа темперамента брачных партнеров, мужа и жены. Взаимная адаптация лиц с разными темпераментами, дополняющих друг друга, в отличие от лиц со сходными темпераментами, происходит более удачно, и, они хорошо ладят и решают проблемы друг с другом.

***The role of individual and psychological features in the formation
of husband and wife relationships and mutual
adaptation in the family***

Abstract

The article has been dedicated to the role of individual and psychological features which is one of the important factor in the formation of intra-family relations, specially husband and wife relationships and mutual adaptation. The author based such an argument, that behaviors in the family are mainly regulated by non-legal norms, national ethics, customs and traditions and family rules. Individual and psychological features, type of temperament, character traits, system of values and motives sphere are effective factors for mutual adaptation among family members, specially between husband and wife. The formation of durable moral and psychological climate, kinship feelings, mutual respect and care among family members are conditioned by the personality and characterization of each of them. If an husband or a wife makes great effort to show their character superiority, tries to be dominant or attempts to make obedient other family members, insults, threatens, uses force in the family, then these contradictions will turn into a conflict and after all the family will collapse. By referring to various scientific sources and results of his research, the author shows 3 main types of mutual adaptation (material and household, moral and psychological, personal intimate) between husband and wife, explains psychological concept of each of them and introduces this factor as an important condition in establishing affordable intra-family relations. Psychological wellbeing of the person, having positive character traits are looked over by the author as the base of intra-family relations and by analyzing specific features of women and men character, he came to such a conclusion that positive intra-family relations depend on marriage partners, temperament types of genders, husband and wife. Mutual adaptation of the persons having different, complementary temperaments can be more successful than persons having same temperaments and they can be in good agreement with each other and solve the problems.

Məqalə ADPU-nun Şəki filialının Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 09 yanvar 2018-ci ildə daxil olmuşdur